

بررسی تاریخی نحوه مالکیت مجموعه میدان نقش جهان اصفهان* (از صفویه تا انقلاب اسلامی و بر مبنای اسناد وقفی)

احمد امین پور^۱، عبدالله جیل عاملی^۲، فریبا خطابخش^{۳*}

^۱ دانشیار دانشکده معماری، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.

^۲ دکتری معماری، بازنشسته اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان اصفهان، اصفهان، ایران.

^۳ دانشجوی دکتری مرمت اشیاء تاریخی و فرهنگی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.

(تاریخ دریافت مقاله: ۹۵/۲/۴، تاریخ پذیرش نهایی: ۹۵/۱۱/۱۳)

چکیده

یکی از عناصر اصلی در حفظ ابنیه تاریخی و مالکیت و نوع کارکرد آنها در طول تاریخ ایران، عنصر وقف بوده است. بررسی اسناد اوقافی مجموعه میدان نقش جهان اصفهان با رویکرد حفظ و تفکیک مالکیت امروزی آن، که هدف اصلی مقاله حاضر را تشکیل می دهد، یک نمونه عینی و مهم در اثبات این مدعاست. در همین رابطه بررسی کارکرد موقوفه ها در زمان گذشته و امروز در حفظ این اثر و چگونگی عمل متولیان به این موقوفه ها از سؤالات کلیدی مقاله حاضرند. نتایج برآمده نشان می دهند که بدون وجود و عمل به اسناد و نظام وقفی، حفظ و حراست این مجموعه با مشکل مواجه شده و برعکس با بررسی و عمل به این اسناد، نیازمندی این اثر به منابع مالی مرتفع خواهد شد. همچنین در مورد سوال دوم نیز بررسی ها مؤید عملکرد ضعیف متولیان امر به محتوا و ضوابط موجود در اسناد وقفی در ادوار مختلف می باشد. موضوعی که از اسباب بروز و ظهور مالکیت های متعدد و همچنین عدم صرف منابع مالی در راستای حفظ و تقویت اثر گردیده است. دستیابی به نتایج مذکور در این بررسی با استفاده از دو روش مطالعه اسنادی و بررسی میدانی صورت گرفته است.

واژه های کلیدی

وقف، وقف نامه، میدان نقش جهان، مالکیت، حفاظت.

* این مقاله برگرفته از پایان نامه دوره دکتری نگارنده سوم با عنوان «تدوین برنامه مدیریت یکپارچه در محوطه میراث جهانی میدان نقش جهان با رویکردی در جهت حفاظت»، است که به راهنمایی سایر نگارندگان در دانشگاه هنر اصفهان در دست انجام است.
* نویسنده مسئول: تلفکس: ۰۰۲۱-۳۲۲۴۱۱۵۵-۳۱. E-mail: khatabakhsh.fariba@yahoo.com

مقدمه

آن است که کدامیک از اجزا و عناصر میدان جزء اموال و اراضی وقفی محسوب می‌شوند؟ چه تغییر و تحولاتی در موقوفات این مجموعه در طول زمان به وجود آمده است؟ چه عواملی در ثبات یا بی‌ثباتی این موقوفات اثرگذار بوده‌اند؟ درآمد و هزینه‌های این موقوفات به چه میزان و صرف چه اموری شده است؟

پاسخ به این پرسش‌ها نیازمند نگرشی تحلیلی و تاریخی به انواع مالکیت در مجموعه میدان نقش جهان و بررسی میزان اثرگذاری نظام وقف در حفظ و ماندگاری این مجموعه در ادوار مختلف می‌باشد. موضوعی که تاکنون در قالب یک تحقیق جامع و مستقل پیگیری نشده است. تحقیقات و مکتوبات موجود در این زمینه عمدتاً به ذکر توصیف کلی موقوفه‌ها و اسناد آنها در طی ادوار تاریخی پرداخته‌اند. اما ویژگی تحقیق حاضر جمع‌آوری، بررسی، تطبیق، تحلیل دقیق وقف‌نامه‌ها و اسناد و ارائه پرسش‌هایی به منظور تعیین جایگاه و کاربرد صحیح آنها در مسیرهای تعیین شده است.

میدان نقش جهان از بناهای عصر صفوی محسوب می‌شود. مجموعه اجزا و عناصر موجود در این میدان اعم از مساجد، کاخ و بازار (که هر یک شاهکاری در طراحی و معماری می‌باشند)، بیانگر نقش و اهمیت آن در عرصه‌های مختلف اجتماعی - فرهنگی، سیاسی و اقتصادی است. به لحاظ این اهمیت، آنچه در این مجموعه از همان زمان پیدایش در اولویت قرار داشته، حفظ بقاء و جاودانگی آن بوده است؛ موضوعی که نظام وقف در حل آن تأثیر بسزایی داشته است. در واقع ماهیت ابدی، دائمی و غیرقابل انتقال و فروش موقوفات از یک سو و ارزش مالی و اقتصادی آن از سوی دیگر در این زمینه اثرگذار بوده است. بررسی تاریخچه این مجموعه در ادوار مختلف نیز نشان می‌دهد که در ادواری که به این مسئله (وقف) در حفظ و بقای آن بی‌توجهی شده، این مجموعه مسیری رو به زوال را پیموده است. با توجه به نقش وقف در این زمینه، پرسش‌هایی که در اینجا مطرح می‌شود

۱- مالکیت در میدان نقش جهان

مالکیت بسیاری از آثار و عناصر شهری که در گروه میراث فرهنگی و تاریخی کشور به شمار می‌روند، وقفی است و علت پایداری آنها را باید در نقش فرهنگ متعالی کارکردهای متعدد وقف جستجو کرد (محمدی، ۱۳۷۹، ۳۲۰)؛ به گونه‌ای که بسیاری از فضاهای عمومی و عام‌المنفعه که به عنوان عامل اصلی و پیونددهنده مجموعه عناصر تشکیل‌دهنده شهر محسوب می‌شوند، دارای مالکیتی وقفی می‌باشند و این فرهنگ متعالی، نه تنها باعث ایجاد بسیاری از فضاهای و عناصر با ارزش شهرها بوده، بلکه ارتباط و پیوند معنوی و نزدیک موقوفات با امور مذهبی، سبب ماندگاری و پایداری فضاهای شهری موقوفه در طی زمان شده است. اسلام با طرح مسأله وقف، بنای عمران و آبادی شهرها و روستاها و رفاه عموم و تقویت زیرساخت‌های اجتماعی را پایه‌ریزی نموده است.

در ایران، وقف در گذر زمان کارکردهای مختلفی داشته که از مهم‌ترین آنها می‌توان به برنامه مدیریت بقاء و جاودانگی موقوفه و موقوف علیه اشاره کرد. به گونه‌ای که نگهداری برخی از ابنیه عمومی، در درجه اول مستلزم تهیه و تنظیم اسناد رسمی (مانند وقف‌نامه) بوده که هدف اصلی آن ماندگاری اموال وقفی است. اصول و ویژگی‌های نظام وقف به گونه‌ای است که بسیاری از ابنیه و عناصر از طریق رقابت درآمدزایی که بر آنها وقف شده‌اند، محافظت و مرمت شده و در نهایت آباد و دایر باقی مانده‌اند (قدیری، ۱۳۶۹، ۳۴).

۱-۱- مالکیت مجموعه میدان نقش جهان در دوران صفویه

املاک عصر صفوی به طور کلی به چهار نوع تقسیم می‌شد: ۱. املاک خالصه (خاصه یا شاهی)

۲. املاک دولتی (ملک)

۳. املاک شخصی (بندرت و به صورت ملکیت تصرفی)

۴. املاک موقوفه

املاک موقوفه در این دوران خود بر دو نوع «موقوفات خاصه» و «موقوفات عامه» تفکیک می‌شد (میراحمدی، ۱۳۷۱، ۲۲۰). دوران صفویه را می‌توان یکی از ادوار رشد و توسعه وقف در ایران به شمار آورد. اسناد و شواهد تاریخی متعددی از موقوفات سلاطین و شاهزادگان این سلسله از زمان شاه طهماسب تا شاه عباس صفوی وجود دارد که مؤید این مطلب است. هر کدام به دلیلی؛ یکی از روی عشق به اهل بیت علیهم‌السلام، دیگری عشق به درس و تحصیل طالبان علوم دین و یا برای رهاکردن اموالش از تصاحب حکومت و همچنین جهت ماندگاری ابنیه با ارزش، به وقف خاص آنها می‌پرداختند. تصرف مال وقف در این دوره بسیار ناممکن بود. در ادامه تلاش دولت تیموری، صفویان نیز دستگاه عریض و طویلی برای وقف ایجاد نمودند که به امور مربوط به اوقاف خاصه و عامه رسیدگی می‌نمود. اداره امور املاک موقوفه را شخص شاه برعهده مقامات روحانی می‌گذاشت و خود نظارت عالی بر آنها را داشت (باستانی پاریزی، ۱۳۶۲، ۷۴). در این دوران، بسیاری از املاک، وقف مقاصد خیریه می‌شد و تشکیلات نسبتاً وسیعی برای اداره اوقاف ایجاد شد. مأموران امور اوقاف، مستوفی نامیده می‌شدند. در رأس این گروه «صدر» یا «صدرالصدور» قرار داشت که از نفوذ زیادی برخوردار بود و همین امر از نابسامانی و هرج و مرج در امر اوقاف جلوگیری می‌کرد (کمپفر، ۱۳۵۰، ۱۲۲). اهمیت وقف در عصر صفویه به ویژه در زمان «شاه عباس اول» سبب شد تا وی به دلایل مختلف تمامی املاک و مستغلات خود

موقوفات چهارده معصوم - علیهم السلام - مشهور شده‌اند. موضوعی که اسکندر بیک ترکمان نیز در قالب وقف‌نامه مجموعه بازار به آن اشاره می‌کند (ترکمان، ۱۳۸۷، ۷۶۲-۷۶۰). از گزارشی که ولی قلی خان شاملو، مؤلف اوایل سده دوازدهم ق / هفدهم م، در کتاب قصص الخاقانی از این وقف‌نامه کرده - و تنها منبعی است که آشکارا بر مدارک مستند متکی است - معلوم می‌شود که عواید همه این منابع وقفی، چه تجاری و چه زراعی، چه از اموال خصوصی شاه و چه اموال دولتی، در وهله اول و پیش از آنکه صرف موقوف له گردد، در نگهداری و تجدید سرمایه ساخته‌های تجاری هزینه می‌شده است (شاملو، ۱۳۷۱، ۴۵).

شاه عباس اول برای آن که بر این املاک بعد از جاری شدن سیغۀ وقف، همچنان اشرف داشته باشد و نظارت کند، در وقف‌نامه‌ی مذکور، تولیت موقوفه را «مادام الحیوه» خواند و مسئولیت تعیین تکلیف آن را در هر دوره بر عهده پادشاهان وقت گذاشت. این وقف‌نامه به خط شیخ بهاء‌الدین عاملی نوشته شده است (باستانی پاریزی، ۱۳۶۲، ۷۴). در وقف‌نامه‌های این دوره، مکرر به مواردی برخورد می‌کنیم که وقف‌کنندگان، نهایت دقت خویش را به کار بسته‌اند تا از اتلاف عواید موقوفات و به مصرف نادرست آن جلوگیری کنند. این بهره‌گیری از وقف پشتیبان عمده مالی برای توسعه تجاری، حفظ مجموعه میدان، ابزار اقتصادی مؤثری به منظور جذب افراد برای فعالیت در این مجموعه و برتری بخشیدن آن بر بازار هارون ولایت بود. مدیریت وقف میدان نقش جهان و نظارت مستقیم شاه بر آن مزینی بالقوه بر مایملک تجاری خصوصی، حفظ اثر و تضمین حفظ مستأجران و منافع آنها داشته است. آر.دی. مک جسنی با اتکا به متن کتاب روضه الصفویه اثر میرزا بیگ بن حسن جون آبادی، هدف شاه عباس از این وقف‌نامه را، در راستای سیاست‌های وی بر تسلط بر بازار توصیف نموده و آورده است: این استفاده از وقف، همچون پشتیبان عمده مالی برای توسعه تجاری مجموعه میدان ابزاری اقتصادی بود که شاه برای جذب کردن محله تجاری جدید برای کسانی که جایی در آن اجاره می‌کردند و از آن مهم‌تر برای این که این محله را بر بازار هارون ولایت تفوق اقتصادی بخشد، اعمال می‌کرد (مک چسنی، ۱۳۷۷، ۷۷-۷۸). در این وقف‌نامه هم مانند تمام وقف‌نامه‌های دیگر، تعمیر بنا به منظور حفظ و پایداری آن پیوسته در نظر گرفته شده و با صراحت در آن قید گردیده بود که تا موقعی که مخارج احیای بنا وجود دارد، دیناری در جای دیگر خرج نشود. در این خصوص حتی حکم مصرف نادرست درآمدها نیز در وقف‌نامه لحاظ شده بود. این موضوع، هدف وقف‌نامه را نشان می‌دهد که چیزی جز حفظ کامل اثر قبل از هر اقدام دیگری نیست.

صاحب تاریخ عباسی در جایی دیگر فهرستی مفصل از موقوفات شاه عباس برای چهارده معصوم ارائه می‌دهد که افزون بر املاک تجاری، چندین موقوفه زراعی به علاوه عواید حکومتی از زمینه‌ای زراعی را هم دربردارد. این موقوفه‌ها، همان اموالی بود که وقف مسجد عتیق جدید السلطانی (مسجد جامع عباسی) شده بود (منجم یزدی، ۱۳۶۶، ۲۶۷-۲۶۹). در جلد

را وقف کند (سیوری، ۱۳۷۲، ۱۸۲). در اواخر دوران صفویه و عصر حکومت «شاه سلطان حسین» (۱۱۰۵-۱۱۳۵ ه. ق.)، کلیه اراضی و املاکی که از نظر شرعی امکان وقف داشتند جزو موقوفات مکان‌های عام‌المنفعه (مانند حمام‌ها، مساجد، بازار و مدارس) قرار گرفته بود (سپنتا، ۱۳۴۶، ۳۷).

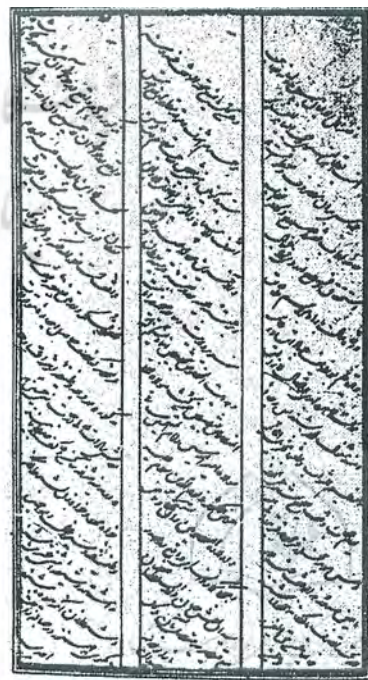
تغییرات وقف در این دوره را می‌توان به چهار مرحله تقسیم کرد: مرحله اول: از دوران سلطنت شاه اسماعیل اول تا دوره سلطنت شاه عباس اول (مرحله آغازین گسترش موقوفات)

مرحله دوم: دوره شاه عباس اول که دوره‌ی گسترش موقوفات و شکوفایی نهاد وقف است.

مرحله سوم: فاصله زمانی بعد از شاه عباس اول تا شاه سلیمان که دوره‌ی استقرار نهاد وقف است.

مرحله چهارم: از سلطنت شاه سلیمان تا سقوط صفویه در سال ۱۱۳۵ ه. ق است که به دلیل ضعف اقتدار و عملکرد نادرست شاهان صفوی، نهاد وقف هم چون ارکان دیگر در نظام تشکیلاتی، دچار آشفتگی و رکود می‌شود (کریمیان، ۱۳۸۰، ۶۷).

در این زمینه و در ارتباط با تحقیق حاضر آنچه اهمیت دارد وقف‌نامه‌هایی است که مستقیماً با حفظ مجموعه میدان نقش جهان در ارتباط است. در خصوص یکی از این وقف‌نامه‌ها، صاحب «تاریخ عباسی» می‌گوید که وقتی مجموعه بازار میدان ساخته شد، شاه همه آن را «وقف حضرات ائمه معصومین (ع) کرد» (منجم یزدی، ۱۳۶۶). منظور نویسنده از این وقف‌نامه، وقف‌نامه شاه عباس اول می‌باشد که در آن کاروانسرای واقع در صدر میدان نقش جهان اصفهان به همراه بازار قیصریه متصل بدان و کل بازار دور میدان مذکور و حمام واقع در حوالی آن مشهور به حمام شاهی را وقف نموده است. این موقوفات به نام

تصویر ۱ - بخشی از وقف‌نامه شاه عباس اول (وقف‌نامه بازار قیصریه، بازارهای میدان نقش جهان، کاروانسرا مادر شاه و حمام شاه)

ماخذ: (ستوده، ۱۳۸۳، ۱۱)

لازم به ذکر است با توجه به اینکه تمام مساجد دوران صفویه وقف بوده و همه آنها دارای رقباتی می باشند، در خصوص مسجد شیخ لطف الله هم این امکان وجود دارد که بنای مذکور نیز دارای رقباتی باشد با بررسی های انجام شده در اداره حج و اوقاف و امور خیریه استان اصفهان تعدادی از رقبات این مسجد طبق جدول ۲ ارائه گردیده است. عایدات این رقبات بر اساس صدور نظریه مورخ ۱۳۶۳/۱۰/۶ ه. ش به مصرف تعمیرات و حقوق خادم و مصارف روشنایی این مسجد می رسد.

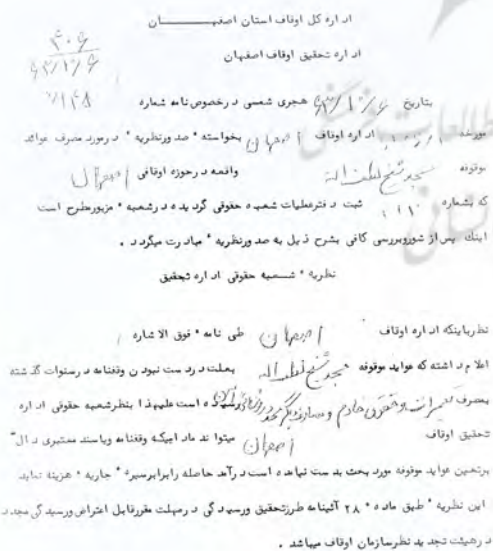
در خصوص مالکیت عمارت عالی قاپو، از دیگر بناهای موجود در این مجموعه در دوران صفویه، این بنا جزئی از دولت خانه صفوی بوده و از املاک دولتی در این دوران به حساب می آمده است.

۱-۲- مالکیت مجموعه میدان نقش جهان در دوران افشاریه و زندیه

پس از مدتی رکود و نابسامانی در این زمینه، با روی کار آمدن نادرشاه افشار و اخراج افغان ها توسط وی از ایران، رویکرد جدیدی در زمینه املاک اوقافی به وجود آمد. در این دوران، به منظور تأمین هزینه های لشکرکشی و فتوحات، اوقاف به صورت املاک خالصه درآمد و تحت عنوان «رقبات نادری» در دفتر مخصوصی ثبت شد. با توجه به اوضاع و احوال پیش آمده در این دوران، برخی از متولیان نیز به دلیل فرصت طلبی یا عدم موافقت با فرمان

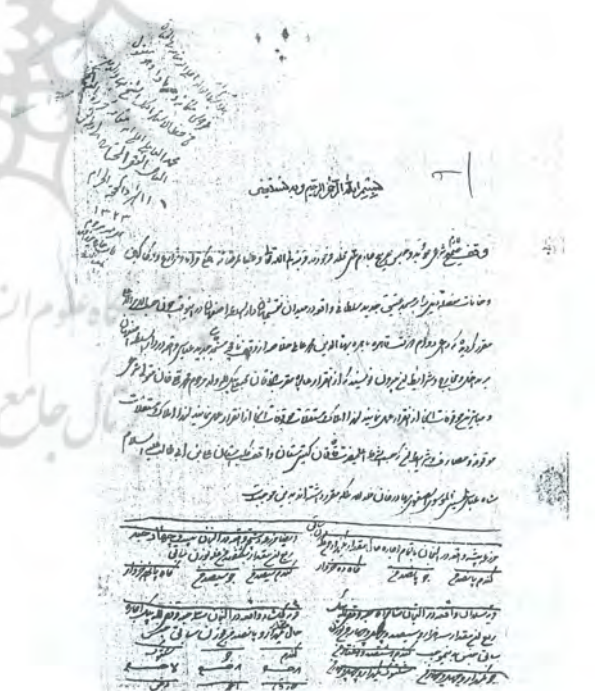
جدول ۲- تعداد موقوفه های مسجد شیخ لطف الله.

ردیف	نوع موقوفه	تعداد
۱	مغازه	۷ باب

تصویر ۳- تصویر از صدور نظریه هزینه عایدات مغازه های وقفی جنب مسجد شیخ لطف الله. ماخذ: (اداره کل حج و اوقاف و امور خیریه)

ششم اسناد موقوفات اصفهان، رونوشتی از این وقف نامه که در سال ۱۶۱۴/۱۰۲۳ م نوشته شده، چاپ گردیده است (حسینی اشکوری، ۱۳۸۸، ۲۰۷). این «رونوشت» را شیخ بهاء الدین عاملی دو سال پیش از اتمام بنای مسجد تهیه کرده است. در این فهرست، ۴۷ ملک یا محل درآمد مجزا، چه واقع در شهر و چه در حومه ذکر شده است. در دیباچه مختصر وقف نامه، شاه عباس اول را واقف خوانده؛ اما در متن سند، چهارده مورد از املاک را، موقوفات محب علی بیگ لله^۱ ذکر کرده است. بنابراین، می توان این طور انگاشت که ۳۳ مورد دیگر را شاه وقف کرده است. سهم چشمگیر محب علی در موقوفات را می توان سبب متولی شدن او بر کل موقوفات [مسجد] دانست. در این وقف نامه، تعمیر مسجد، تنقیه قنات ها و مستغلات و بذل املاک موقوفه علیه بر سایر مصارف مقدم شمرده شده است. بر اساس مدارک و اسناد موقوفه موجود از مسجد جامع عباسی در سازمان حج و اوقاف و امور خیریه استان اصفهان، تعداد زیادی از این موقوفه ها مخصوصاً زمین های زراعی وقف شده، از بین رفته است و از تعداد رقبات این وقف نامه، تنها مغازه های واقع در میدان نقش جهان پابرجا می باشند و بقیه موقوفات به واحدهای مسکونی تبدیل شده اند. موقوفات و مجموعه های وقفی معمولاً جهت تأمین هزینه های حفظ، نگهداری و امور جاری خود دارای رقباتی هستند که درآمد آنها صرف امور موقوفه می شود (محمدی، ۱۳۷۹، ۱۰۳).

تصویر ۲- وقف نامه مسجد عتیق جدید السلطانی (مسجد جامع عباسی). ماخذ: (حسینی اشکوری، ۱۳۸۸، ج ۶، ۲۰۷)

جدول ۱- تعداد موقوفه های مسجد جامع عباسی.

ردیف	نوع موقوفه	تعداد
۱	مغازه	۸۳ باب
۲	مسکونی	۱۳ واحد

دولت، وقفی بودن املاک تحت تولیت خود را انکار کرده و یا برای جلوگیری از تصرف دولت به نام خود ثبت می نمودند. بدین ترتیب از زمان نادرشاه، حرمت و قداست وقف و قبح موقوفه خواری از بین رفت و در واقع از آن تاریخ به بعد هیچ گاه اوقاف عظمت و شکوه قبلی خود را بازیافت (ریاحی، ۱۳۷۶، ۱۹۲). در دوره‌ی زندیه، شیوه‌ی اداره موقوفات به دلیل نامنی و جنگ‌های داخلی مطلوب نبود؛ با این وصف کریم خان به منظور تأیید و احیای دوباره‌ی موقوفات، فرمان تأسیس دیوان اوقاف را به سال ۱۱۷۷ ه. ق. صادر کرد (ورهام، ۱۳۶۸، ۵۶). در نتیجه با توجه به این که مجموعه میدان نقش جهان جزء موقوفات بوده است، این مجموعه هم مانند دیگر موقوفات در مسیر نامنی بسر برده است.

۳-۱- مالکیت مجموعه میدان نقش جهان در دوران قاجار

در دوره‌ی قاجار، املاک وقفی رو به فزونی نهاد. مهم‌ترین مسأله‌ای که در زمینه موقوفات این دوره باید بدان توجه نمود، نگرش دولت مردان این سلسله به نهاد وقف می باشد. در زمان قاجاریه به دلیل بافت سنتی جامعه، بسیاری از موقوفات صرف روشنایی عبات عالیات، تهیه بوریا و شمع مساجد می شد (طباطبائیان، ۱۳۸۹، ۵). با وقوع قحطی از سال ۱۲۸۶ تا ۱۲۸۸ ه. ق. در اصفهان و گشتار و ویرانی‌های حاصل از آن، تا مدت‌ها بعد وضع اوقاف و موقوفات دچار بحران و خسارات زیادی گردید (سپینتا، ۱۳۴۲، ۳۴۴).

در این دوره، ساختار سیاسی و اداری کشور پیوسته در حال تغییر بود. در سال ۱۲۷۴ قمری، ناصرالدین شاه برای جلوگیری از تمرکز قدرت و اختیارات، امور مملکتی را بین شش وزارتخانه تقسیم کرد که یکی از آنها وزارت اوقاف بود. نظارت بر مستمری‌ها، درآمد و عایدات اوقاف، از وظایف این وزارتخانه بود. به طور کلی وضعیت موقوفات کشور تا دوره مظفرالدین شاه و انقلاب مشروطه، کم و بیش به همین شیوه اداره می شد (شمیم، ۱۳۸۰، ۳۴۳). بعد از برقراری مشروطیت نیز با وجود ایجاد وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه، سیاست خاص و سازنده‌ای درباره اوقاف به اجرا در نیامد. در سال ۱۲۸۵ ه. ش، با تشکیل حکومت مشروطه در ایران، تغییر و استقرار نظامات اداری جدید به شدت مورد مباحثه قرار گرفت. از همین رو در همین سال بلافاصله پس از تصویب قانون اساسی، سه قانون دیگر نیز تصویب شد که یکی از این قوانین، قانون بلدییه بود (نیامی، ۱۳۴۹، ۹). قانون بلدییه را می توان اولین مجوز قانونی تشکیل شهرداری در ایران برشمرد و به عبارت دیگر، اولین اقدام برای تشکیل یک نهاد رسمی برای مدیریت شهری در قالب نظام جدید اداری در ایران تشکیل شد (کازمیان و سعیدی، ۱۳۸۷، ۳۴). در اصفهان، سه ماه پس از تصویب قانون بلدییه، مقدمات تشکیل انجمن بلدییه انجام شد (رجایی، ۱۳۸۶، ۱۸۲). با تشکیل اداره انجمن بلدییه، مشکلات این نهاد نیز آغاز گردید. بی اطلاعی مردم از وظایف و حیطه عملکرد بلدییه، عدم وجود منابع درآمدی جهت انجام امور از طرفی عدم تمایل حاکم شهر به دخالت نهادی چون بلدییه در امور شهر باعث گردید که اداره بلدییه از همان ابتدا با چالشی

تصویر ۴ - وقف نامه قیصریه در سال ۱۲۱۶ ه. ق. ماخذ: (حسینی اشکوری، ۱۳۸۸، ۵۳، ۲۴۱)

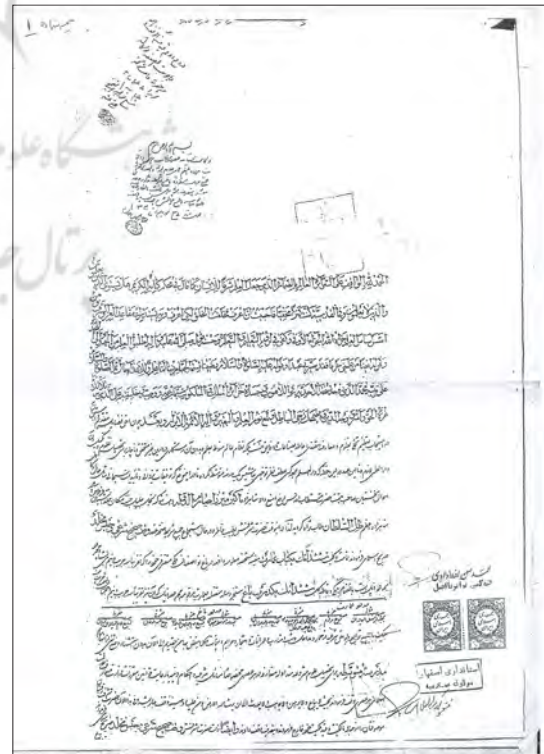
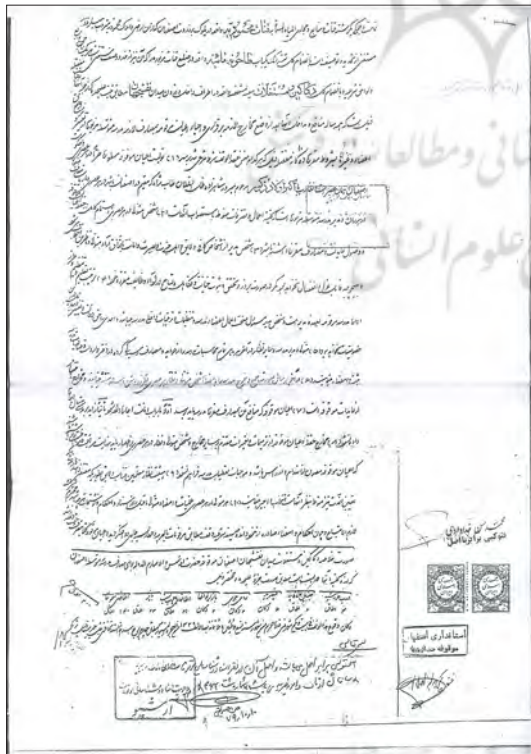

کدام، نحوه اداره مدرسه متوسطه، نحوه محاسبه مصارف عایدات و شرایط مدت زمان واگذاری موقوفه در آن ثبت شده است. در بین شرایط ثبت شده در بند هشتم، چنین عنوان شده است که «مخارج حفظ اعیان موقوفه از ترمیمات و تعمیرات مقدم بر سایر مخارج و شخص متولی و ناظر در هر عصری از اعصار باید نهایت مراقبت و مواظبت را داشته باشند که اعیان موقوفه، مصون از انهدام و اندراس و موجبات تعطیلی مدرسه فراهم نشود». اهتمام واقفان به تعمیرات و مقدم دانستن این امر بر سایر مخارج موقوفه، بیانگر توجه ویژه آنها به حفظ و حراست این موقوفات و تلاش آن به منظور جلوگیری از تخریب و نابودی آنهاست. اما با توجه به رکودی که در دوران قاجاریه در تمامی ابعاد مجموعه میدان نقش جهان از جمله سلامت ابنیه، فعالیت‌های اقتصادی و شهری به وجود آمد، می‌توان چنین استنباط نمود که در این دوران، هیچ‌گونه فعالیتی در جهت حفظ این مجموعه صورت نگرفته است. البته این مطلب به معنای انکار برخی اقدامات جزئی صورت گرفته در این دوران نیست، چنان که در اوایل سال ۱۳۰۰ ه. ش، اولین مدرسه متوسطه در اصفهان توسط میرزا صارم الدوله در منزل پدری وی در خیابان صارمیه^۲ تأسیس می‌گردد. هزینه‌های احداث این مدرسه از محل عایدات موقوفات و وقف نامه مذکور تأمین گردیده است (زیویار، ۱۳۹۲، ۶).

در این دوران، تخریب‌هایی که در این مجموعه بوجود آمد، نشان‌دهنده این امر بود که اعتباری از عایدات بدست آمده از مجموعه‌های تجاری میدان نقش جهان (دویست باب مغازه موقوفه)، صرف نگهداری و مرمت مجموعه مذکور نگردیده است. البته باید ذکر کرد که این وقف‌نامه در اواخر دوران قاجار تنظیم شده بود و در این زمان با توجه به هرج و مرج‌های ایجاد شده،

موضوعیت این وقف‌نامه از چه تاریخی به بی‌اعتنایی سپرده شد؛ نکته جالب توجه آن است که در بایگانی اداره کل اوقاف و امور خیریه استان اصفهان، رونوشت وقف‌نامه‌ای وجود دارد مبنی بر آن که در سنه ۱۲۱۶ ه. ق (بعد از حدود دویست سال از وقف قیصریه در دوران شاه عباس اول)، فردی به نام آقا سیدعلیا خلف حاجی میر حسن کل بازار قیصریه را برای اولاد ذکور خود وقف می‌نماید (کبیر صابر، ۱۳۷۹). در این پرونده، نامه‌ای به شماره ۱۳۱۷/۳/۱۱ به امضای رئیس اداره کل اوقاف و مهر آن اداره مبنی بر پیگیری و روشن نمودن وضعیت موقوفات مزبور وجود دارد و دیگر هیچ سندی که گویای فرجام این موقوفات باشد، به چشم نمی‌خورد (حسینی اشکوری، ۱۳۸۸، ۲۴۱).

همچنین اکبر میرزا مسعود معروف به صارم الدوله فرزند ظل السلطان در سال ۱۲۹۸ ه. ش (۱۳۳۸ ه. ق)، رقباتی را بر مدرسه متوسطه صارمیه وقف نمود که در همان زمان ثبت شد. یکی از این رقبات شامل دویست باب از مغازه میدان نقش جهان بوده که بر اساس مفاد وقف‌نامه مزبور، تولیت موقوفه در هر عصری با حاکم وقت اصفهان بوده و رئیس اداره معارف و رئیس مدرسه صارمیه و اولاد ذکور ظل السلطان اکبر میرزا (به شرط اقامت در اصفهان) بعنوان ناظرینش تعیین گردیده‌اند (اشکوری، ۱۳۸۸، ج ۱، ۳۶۷). بر اساس مفاد این وقف‌نامه، عایدات مجموعه میدان نقش جهان می‌بایست در جهت تأسیس مدرسه متوسطه برای تحصیل علوم مشروعه متداول و متعارف در هر عصری، مخصوصاً مسائل شرعی و احکام دینی با رعایت قوانین و مقررات وزارت معارف دولت اسلامی هر عصری صرف شود. به منظور اجرای مفاد وقف‌نامه نیز شرایط ده‌گانه‌ای از جمله مشخص کردن تولیت و ناظرین، شرح وظایف هر

تصویر ۵- وقف‌نامه صارم الدوله.

ماخذ: (استاداری اصفهان دفتر موقوفات صارمیه)

که در این زمان، مبلغ اجاره در اختیار مدیر مدرسه متوسطه قرار می‌گرفته است و کلیه اقدامات عمرانی و همچنین تأمین هزینه‌های تعمیر و مرمت مجموعه میدان نقش جهان توسط بلديه صورت می‌گرفته است. افزون بر این، در این دوران تعدادی از مغازه‌هایی که جزء موقوفه صارم‌الدوله نبودند تعمیر و به فروش می‌رسد و برای آنها سند مالکیت صادر می‌گردد (رجایی، ۱۳۹۰).

در اسناد بلديه و شهرداری اصفهان، سندی مبنی بر تفکیک سهم شهرداری و اوقاف از مغازه‌های میدان نقش جهان توسط شهردار وقت آقای مختاری برای استنادار اصفهان ارسال شده است که نشان دهنده این است که غیر از مغازه‌های در تملک موقوفه صارم‌الدوله، بقیه مغازه‌ها در تملک شهرداری اصفهان بوده است (هاشمی فشارکی وزمانی، ۱۳۶۰، ۱۶۳).

در خصوص مالکیت عمارت عالی قاپو در این دوران باید اذعان داشت که بر اساس خاطرات شریف همایون معاون بلديه اصفهان، پس از صادر شدن حکم ایشان در مردادماه سال ۱۳۰۵ ه. ش، مکان بلديه را به عمارت عالی قاپو انتقال داده آنجا را متصرف شده و نسبت به تعمیر این بنا اقداماتی انجام می‌دهند (هاشمی فشارکی وزمانی، ۱۳۶۰، ۱۳۹). این بنا بر اساس مدارک موجود در ۱۸ تیرماه سال ۱۳۰۹، اداره بلديه از عمارت عالی قاپو به عمارت تیموری و کتابخانه بلديه که در عمارت تیموری بود به عالی قاپو انتقال پیدا می‌کند (روزنامه اخگر، ۱۸ تیرماه ۱۳۰۹). این مطلب نشان دهنده این امر می‌باشد که تا این تاریخ، این بنا در اختیار بلديه بوده است. تا اینکه بر اساس مدارک موجود در اداره ثبت اسناد و املاک کشور در ۱۴ آبان ماه سال ۱۳۰۹ ه. ش، این بنا جزء اموال دولت ایران به ثبت می‌رسد. در تاریخ ۱۲ خرداد سال ۱۳۱۰ ه. ش، کتابخانه بلديه از محل عالی قاپو به طبقه بالای بلديه انتقال پیدا می‌کند و در ۲۶ مرداد ماه ۱۳۱۵، عمارت عالی قاپو بنا بر دستور مرکز از بلديه به اداره معارف اصفهان که یکی از ادارات وزارتخانه اوقاف و صنایع مستظرفه بود، تحویل داده شد (رجایی، ۱۳۹۰، ۲۵۸ - ۲۴۵). در جریان تصویب قوانین نیز گاه قوانینی وضع شدند که از نظر فقه

انتظار اقدامات اساسی هم نبوده است. مالکیت بناهای دیگر میدان هم به همان روش دوره صفویه دنبال شد.

۴-۱- مالکیت مجموعه میدان نقش جهان در دوران پهلوی

در دوران حکومت پهلوی نیز رضا شاه برای پیشبرد سیاست مدرن سازی ایران کوشید با تغییر سیستم آموزشی و وضع قوانین ارضی، نفوذ روحانیت و قدرت آنها را کم کند. در واقع دوره شانزده ساله حکومت وی را می‌توان دوره دشمنی جدی و علنی با فرهنگ و نهادهای سنتی ایران تلقی نمود. او با گسترش سیستم بروکراتیک، کنترل حوزه‌های عمومی را به دست گرفت و با تصویب قوانین، قدرت تصمیم‌گیری حکومت را در مورد موقوفات بالا برد (ریاحی، ۱۳۷۶، ۵۶). همزمان با آغاز اقدامات بلديه در میدان نقش جهان، صارم‌الدوله نیز ادعای مالکیت بر این مجموعه را نمود که این امر مورد اعتراض اعزاز نیک پی، عضو انجمن بلديه قرار گرفت. با این وجود، شهرداری اصفهان، بهترین راه چاره را در اجاره دکاکین موقوفه صارمیه از صارم‌الدوله دید. بدین ترتیب انجمن بلديه در ۳۰ آبان ماه ۱۳۱۲ ه. ش، با حضور حاکم شهر اصفهان آقای میرزا رضا خان افشار به عنوان متولی موقوفه با نظارت سید تاج‌الدین خان امامزاده رئیس اداره معارف اصفهان، آقای حاجی آقا حسام‌الدین دولت آبادی مدیر مدرسه متوسطه، و همایون میرزا مسعود و آقای فریدونی نماینده وزارت داخله و شهردار اصفهان میرزا فخرالدین وفا جلسه‌ای تشکیل و طی قراردادی مغازه‌های موقوفه صارم‌الدوله را به مدت نود و نه سال به مبلغ ماهی دویست و پنجاه تومان با موافقت نظر اداره معارف، متولی و ناظر مدرسه به اجاره شهرداری درآوردند (هاشمی فشارکی وزمانی، ۱۳۶۰، ۲۸۲ - ۲۸۳). از آن زمان به بعد مغازه‌های مذکور یا به وسیله خود بلديه و یا با واگذاری مشروط آنها به افراد متفرقه اداره می‌شدند. بدین ترتیب مغازه‌های میدان نقش جهان به اجاره شهرداری درآمد تا بتواند تغییرات را بدون مشکل مالکیت انجام دهد (روزنامه اخگر، ش ۸۹۸، آبان ۱۳۱۲). لازم به ذکر است

تصویر ۶- سند واگذاری به شرط تملک میدان نقش جهان به شهرداری از طرف ابر صارم‌الدوله (پسر ظل‌السلطان).

ماخذ: (هاشمی فشارکی وزمانی، ۱۳۹۰، ۲۸۵ - ۲۸۴)

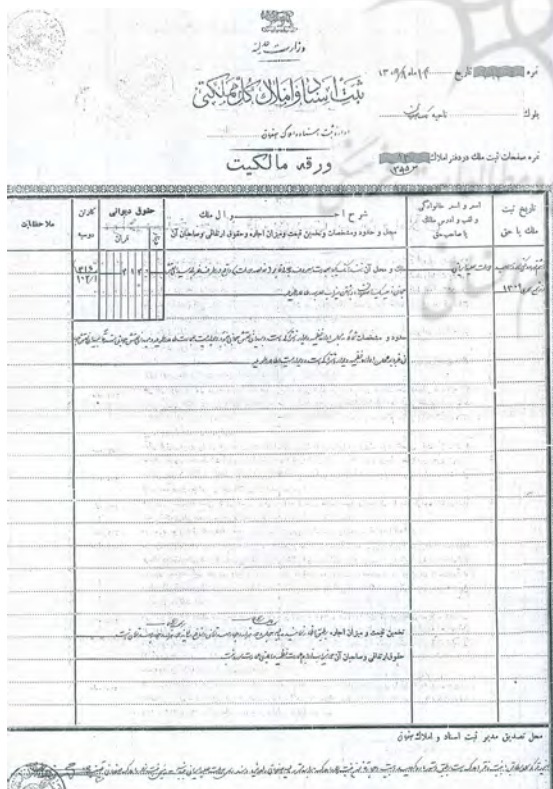
وجه قانونی و خلاف نظر واقف بوده است به همین دلیل اجاره نامه مذکور در سال ۱۳۶۱ ه. ش. فسخ و مغازه های میدان در اختیار موقوفه صرمیه قرار گرفت (زیویار، ۱۳۹۲، ۱۵). در دوم دی ماه سال ۱۳۶۳ ه. ش، قانون تشکیلات و اختیارات سازمان اوقاف به تصویب مجلس شورای اسلامی رسید. بر طبق این قانون، سازمانی با نام «سازمان حج و اوقاف و امور خیریه» تشکیل شد و وقف در چارچوب مبانی اسلامی جای گرفت. ریاست سازمان مذکور با عنوان سرپرست این نهاد و نماینده ولی فقیه مستقیماً از ناحیه مقام عظمای ولایت تعیین می شود. این سازمان علاوه بر اداره امور موقوفات، عهده دار امور اماکن مذهبی، امامزادگان و مساجد کشور نیز می باشد که این امر طی قانون و مصوبات مجلس شورای اسلامی تصویب و ابلاغ گردیده است. از تاریخ تصویب قانون، ابطال اسناد فروش رقبات، آب و اراضی موقوفه در ۲۸ فروردین ماه ۱۳۶۳ ه. ش، کلیه مغازه های موقوفه که بدون مجوز شرعی به فروش رسیده یا به صورتی به ملکیت درآمده بودند، به وقفیت خود برگردانده شدند و اسناد مالکیت صادر شده، باطل و از درجه اعتبار ساقط گردید. همچنین بر اساس تبصره این قانون، متصرفین مغازه ها تقاضای اجاره نمودند که با رعایت مصلحت وقف و حقوق مکتسبه متصرفین، قرارداد اجاره با آنها تنظیم شد. البته تا سال ۱۳۷۱ ه. ش، هیئت امنای موقوفه صرمیه تشکیل نشده بود و تمامی وظایف آن از طرف تولیت به اداره کل آموزش و پرورش تفویض شده و آن اداره نیز موقوفه را به شهرداری اصفهان اجاره داده بود. از ۷ مردادماه سال ۱۳۷۱ ه. ش، با تشکیل هیأت امنای موقوفه صرمیه در استانداری اصفهان، تولیت مغازه های میدان نقش

اسلامی غیرشرعی بودند و این امر به دلیل عدم اشراف قانون گذاران به شرع و غیردینی بودن حکومت بود؛ به عنوان مثال در ۱۴ اردیبهشت ماه ۱۳۲۰ ه. ش، قانونی مبنی بر فروش املاک موقوفه تصویب شد که بر اساس آن وزارت دارایی رسماً مجوز فروش تعداد زیادی از موقوفه ها را دریافت کرد. این قانون در ۸ آبان سال ۱۳۲۰ لغو گردید (مصطفوی رجالی، ۱۳۵۱، ۶۵).

در ۲۹ فروردین سال ۱۳۵۰ ه. ش، ماده واحدهای به تصویب مجلس شورای ملی رسید که بر اساس آن، تصرف و فروش موقوفات جنبه قانونی به خود گرفت. با تصویب این قانون، ضربات سختی بر پیکره وقف وارد آمد به گونه ای که بسیاری از موقوفات به بهانه تبدیل به احسن فروخته شدند. یکی دیگر از آسیب ها در جریان اصلاحات ارضی بر اوقاف وارد شد. لایحه قانونی اصلاحات ارضی در دوره پهلوی که اراضی موقوفه را هم دربرمی گرفت، سبب شد که بسیاری از اراضی موقوفه از حالت وقفی خارج شوند (صادقی، ۱۳۸۷، ۱۰۰). از جمله در بررسی های اسناد موجود در اداره کل ثبت اسناد و املاک استان اصفهان، سندی مربوط به تاریخ ۱۳۴۴/۹/۲۷ ه. ش وجود دارد که واگذاری مالکیت قسمتی از سر در قیصریه از طرف محمد حسین سجادی را نشان می دهد. در این سند، اطلاعاتی در مورد مالکیت قبلی این بنا وجود ندارد اما به موجب اجاره نامه رسمی شماره ۵۸۷۴۵، این مکان از طرف مالکین وقت (فلورا، فریبرز، فریور و مرتضی حکمی) به مدت سه سال به اداره فرهنگ و هنر اجاره داده شده است (بخش حقوقی اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان اصفهان).

۵-۱- مالکیت مجموعه میدان نقش جهان در دوران انقلاب اسلامی

پس از حاکمیت جمهوری اسلامی و اجرای قوانین شرعی، اداره امور موقوفه از وضعیت سابق خارج و تحولاتی در آن ایجاد گردید. از جمله با توجه به مفاد وقف نامه، اجاره نامه های تنظیمی حداکثر بمدت سه سال اعتبار داشتند و پس از پایان مدت قرارداد، باید تجدید می شدند. بر این اساس، قرارداد سال ۱۳۱۲ ه. ش شهرداری در خصوص اجاره مغازه های میدان نقش جهان، فاقد

تصویر ۸- سند مالکیت عمارت عالی قاپو در سال ۱۳۰۹ ه. ش. ماخذ: (بخش حقوقی اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان اصفهان)

تصویر ۷- سند درخواست تفکیک سهم شهرداری و اوقاف از مغازه های میدان نقش جهان. ماخذ: (هاشمی فشارکی و زمانی، ۱۳۹۱، ۱۲۳)

ارائه شده است. نکته دیگر آن که از مجموع ۵۰۱ مغازه واقع در مجموعه میدان نقش جهان، در حال حاضر ۲۳۲ باب از مغازه‌ها مربوط به مغازه‌های با مالکیت موقوفه صرام الدوله هستند. ۲۲۳ باب از مغازه‌ها دارای مالکیت شخصی، ۳۹ باب از مغازه‌ها مربوط به مغازه‌های با مالکیت اوقافی و ۱۳ باب از مغازه‌ها در مالکیت بانک ملی و اداره کل ارشاد اسلامی می‌باشد (جدول ۵). در خصوص مالکیت بخشی از سردر قیصریه در سال ۱۳۸۸ ه. ش، مالکین تقاضای تخلیه قسمتی از سردر قیصریه را که در سال ۱۳۴۴ ه. ش به اداره فرهنگ و هنر اجازه داده بودند، نمودند. علت این امر، انقضای مدت زمان اجازه و غیرقانونی بودن تصرف این قسمت توسط اداره کل میراث فرهنگی استان اصفهان بود. پیرو این تقاضا، اداره کل میراث فرهنگی صنایع دستی و گردشگری استان اصفهان در تاریخ ۱۳۹۰/۹/۲۸ ه. ش، این قسمت از سردر قیصریه را با پرداخت

جهان در اختیار استاندار اصفهان، نظارت آن در دست مدیرکل آموزش و پرورش استان اصفهان و اداره اوقاف قرار گرفت. در مورد نظارت اولاد ذکور صرام الدوله نیز بدلیل اینکه تنها فرزند ذکور واقف در خارج از ایران ساکن می‌باشد و نمی‌تواند نظارتی بر امور اوقاف ایران داشته باشد، لذا عواید موقوفه با نظرتولیت و نظارت ادارات فوق الذکر، صرف هزینه‌های مدرسه‌سازی و پیشرفت فرهنگ اسلامی می‌گردد. از آن سال تا کنون اقدامات بسیاری براساس عایدات موقوفه صرامیه در جهت گسترش فرهنگ اسلامی و احداث مدرسه انجام گرفته است (جدول ۳ و ۴).

با بررسی‌های انجام شده در اداره کل اوقاف و حج و زیارت استان اصفهان، دفتر موقوفه صرام الدوله در استانداری اصفهان و همچنین اسناد شخصی صاحبان مغازه‌های مجموعه میدان نقش جهان مالکیت این مجموعه در حال حاضر طبق جدول ۵

جدول ۳- درآمدها و هزینه‌های موقوفه صرام الدوله.

ردیف	سال	درآمد حاصل از حق واگذاری (میلیون ریال)	درآمد حاصل از اجاره (میلیون ریال)	جمع کل خالص درآمد (میلیون ریال)	هزینه مساعدت در امور فرهنگی (میلیون ریال)	هزینه مدرسه سازی (میلیون ریال)
۱	۱۳۸۴	۲۰۰	۸۰۰	۱۹۰۰	-	-
۲	۱۳۸۵	۹۰۰	۹۰۰	۱۶۰۰	-	۱۵۰۰
۳	۱۳۸۶	۱۱۰۰	۱۲۵۰	۲۱۰۰	-	۱۶۰۰
۴	۱۳۸۷	۷۰۰	۱۷۵۰	۲۳۰۰	-	۸۰۰
۵	۱۳۸۸	۱۵۰۰	۱۱۰۰	۳۰۰۰	۵۸۰	-
۶	۱۳۸۹	۱۳۰۰	۱۲۵۰	۲۸۰۰	۱۶۰۰	۱۴۰۰
۷	۱۳۹۰	۶۳۰۰	۲۳۰۰	۸۸۰۰	۴۳۰	۳۴۰۰
۸	۱۳۹۱	۶۱۰۰	۲۱۵۰	۸۷۰۰	۴۷۰	۶۹۰۰
جمع کل		۱۸۱۰۰	۱۱۵۰۰	۳۱۲۰۰	۳۰۸۰	۱۵۶۰۰

جدول ۴- مدارس و مراکز احداث شده با اعتبارات وقف نامه صرام الدوله.

ردیف	تاریخ	مدارس احداث شده	سایر
۱	دولت اول تا پنجم (۱۳۵۸ - ۱۳۶۰ ه. ش)	-	-
۲	دولت ششم از (۱۳۷۲ - ۱۳۷۶ ه. ش)	۱	-
۳	دولت هفتم (۱۳۷۶ - ۱۳۸۰ ه. ش)	۱	-
۴	دولت هشتم (۱۳۸۰ - ۱۳۸۴ ه. ش)	۱	-
۵	دولت نهم (۱۳۸۴ - ۱۳۸۸ ه. ش)	-	۱ سالن ورزشی
۶	دولت دهم (۱۳۸۸ - ۱۳۹۲ ه. ش)	۵	-
۷	دولت یازدهم (۱۳۹۲ ه. ش در حال فعالیت)	-	-

جدول ۵- تعداد مغازه‌های کل میدان نقش جهان.

ردیف	موقعیت مغازه‌ها	تعداد کل مغازه‌ها	مغازه‌های با مالکیت اوقافی	مغازه‌های با مالکیت موقوفه صرام الدوله	مغازه‌های با مالکیت حقیقی	مغازه‌های با مالکیت سایر
۱	عرصه میدان نقش جهان	۵۰۱	۳۹	۲۳۲	۲۲۳	۱۳

دو میلیارد و چهارصد میلیون تومان به تملک خود درآورد. در خصوص مالکیت عمارت عالی قاپو نیز بر اساس مدارک موجود در بخش حقوقی اداره کل میراث فرهنگی صنایع دستی و گردشگری استان اصفهان، مشخص گردید این بنا در تاریخ مالکیت مساجد این مجموعه بر اساس قوانین اداره اوقاف در اختیار اداره مذکور قرار گرفت (تصویر ۱۱).

تصویر ۱۰- سند مالکیت عمارت عمارت عالی قاپو در سال ۱۳۸۳ ه. ش. ماخذ: (بخش حقوقی اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان اصفهان)

تصویر ۹- سند مالکیت عمارت سردر قیصریه در سال ۱۳۹۰ ه. ش. ماخذ: (بخش حقوقی اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان اصفهان)

جدول ۶- جمع بندی مالکیت میدان نقش جهان از دوره صفویه تا حال حاضر.

ردیف	دوره تاریخی	وقف نامه	تداوم و پیشینه تاریخی (در حال حاضر)	سایر توضیحات
۱	صفوی	۱- وقف نامه شاه عباس اول	عدم تداوم تاریخی	این وقف نامه شامل موقوفات از جمله کاروانسرای واقع در صدر میدان نقش جهان به نام کاروانسرای مادر شاه به همراه بازار قیصریه متصل بدان و کل بازار دور میدان مذکور و حمام واقع در حوالی آن مشهور به حمام شاهی می باشد. بر اساس این وقف نامه در دوره صفویه مالکیت کل مغازه های میدان نقش جهان وقف بوده است.
		۲- وقف نامه مسجد عتیق جدیدالسلطانی (مسجد جامع عباسی)	تداوم تاریخی	۴۷- ملک یا محل درآمد مجزا، چه واقع در شهر و چه در حومه جز موقوفات مسجد جامع عباسی بوده است. مالکیت مسجد جامع عباسی وقفی می باشد.
		۳- وقف نامه مسجد شیخ لطف الله (این وقف نامه وجود ندارد)	تداوم تاریخی (از لحاظ اجرای وقف نامه تداوم تاریخی دارد)	هفت باب از مغازه های میدان نقش جهان موقوفه مسجد شیخ لطف الله می باشد. مالکیت مسجد شیخ لطف الله وقفی می باشد.
۲	افشار و زندیه	-	عدم تداوم تاریخی کل موقوفات	در دوره افشاریه وقف نامه ها به صورت املاک خالصه درآمد و تحت عنوان "رقبات نادری" در دفاتر مخصوص ثبت شد. در دوره زندیه فرمان تأسیس دیوان اوقاف را به سال ۱۱۷۷ ه. ق صادر شد. در این دوران بیشتر وقف نامه ها از بین می رود و مالکیت مجموعه میدان نقش جهان مشخص نمی باشد.
		۴- وقف نامه صارم الدوله	تداوم تاریخی	وقف دویست باب از مغازه میدان نقش جهان در جهت ساخت مدرسه متوسط صارمیه
۳	قاجار	۵- وقف نامه بازار قیصریه	عدم تداوم تاریخی	وقف کل بازار قیصریه توسط آقا سید علیا خلف حاجی میرحسن برای اولاد ذکور خود
		۶- اجرای وقف نامه صارم الدوله	تداوم تاریخی	اجاره دویست باب مغازه های موقوفه صارم الدوله توسط بلدیه کلیه اقدامات عمرانی و همچنین تأمین هزینه های تعمیر و مرمت مجموعه میدان نقش جهان توسط بلدیه صورت می گرفته است. تملک بقیه مغازه های میدان نقش جهان توسط بلدیه و واگذاری آنها به اشخاص حقیقی در ۲۶ مرداد ماه ۱۳۱۵ عمارت عالی قاپو بنا بردستور مرکز از بلدیه به اداره معارف اصفهان که یکی از ادارات وزارتخانه اوقاف و صنایع مستظرفه بود تحویل داده شد. واگذاری مالکیت قسمتی از سردر قیصریه از طرف محمد حسین سجادی

<p>- اجاره‌نامه مغازه‌های میدان توسط بلديه در سال ۱۳۶۱ ه. ش فسخ و دویست باب مغازه‌ای میدان در اختیار موقوفه صرمیه قرار گرفت.</p> <p>- قرار گرفتن تولیت مغازه‌های میدان نقش جهان در اختیار استاندار اصفهان (مغازه‌های موقوفه صارم الدوله)</p> <p>- از مجموع ۵۰۱ مغازه واقع در مجموعه میدان نقش جهان در حال حاضر ۲۳۲ باب از مغازه‌ها مربوط به مغازه‌های با مالکیت موقوفه صارم الدوله هستند. ۲۲۳ باب از مغازه‌ها دارای مالکیت شخصی، ۳۹ باب از مغازه‌ها مربوط به مغازه‌های با مالکیت اوقافی و ۱۳ باب از مغازه‌ها در مالکیت بانک ملی و اداره کل ارشاد اسلامی می‌باشد</p> <p>- تملک سردر قیصریه توسط اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان اصفهان</p> <p>- عمارت عالی قاپو در تاریخ ۱۳۸۲/۲/۱۹ ه. ش به مالکیت اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان اصفهان درآمده است.</p> <p>- مالکیت مساجد این مجموعه بر اساس قوانین اداره اوقاف در اختیار اداره مذکور قرار گرفت.</p>	تداوم تاریخی	۷- اجرای وقف‌نامه صارم الدوله	جمهوری اسلامی	۵
--	--------------	-------------------------------	---------------	---

نتیجه

رقبات در تأمین هزینه‌های موقوفات نقش مهمی دارند. در این زمینه می‌توان به احداث دسترسی‌ها در مجموعه میدان نقش جهان اشاره کرد که با تخریب تعدادی از مغازه‌های این میدان با عنوان رقبه‌های وقف‌نامه شاه عباس اول و وقف‌نامه صارم الدوله همراه بوده است.

نکته دیگر آن که آشنایی و توجه به امور و احکام وقف یک ضرورت اساسی است. همچنان که وقف، بذل ساده مال و ملک جهت هزینه در امور خیریه نیست، بلکه دارای محتوای غنی و پیچیده‌ای است که ابعاد گسترده آن را می‌توان در تمام زوایای جامعه مشاهده کرد. دقیقاً به همین دلیل است که در بحث از اوقاف، از آن به مثابه یک «نظام»، یعنی مجموعه‌ای از عناصر، اهداف و اقدامات با روابط منسجم و به هم پیوسته که در فرآیندهای جامعه نقش مهمی ایفا می‌کند، نام برده می‌شود. در مورد انگیزه‌ی وقف مجموعه میدان نقش جهان، اطلاع دقیقی در دست نیست. بنابر سنت رایج در سایر وقف‌نامه‌ها، واقفان این مجموعه نیز انگیزه اصلی خود را کسب ثواب اخروی بیان کرده‌اند ولی با بررسی دقیق تر، هدف اصلی واقفان این مجموعه را می‌توان حفظ اموال خود ذکر نمود، به خصوص که از شروع طراحی تا ساخت کامل و حفظ مادام‌العمر آن، در دستور کار مدیریت شاه عباس اول قرار داشته است. نکته حائز اهمیت دیگر میزان اعتبار وقف‌نامه‌های شاه عباس اول و صارم الدوله در خصوص مغازه‌های میدان نقش جهان است. در این خصوص باید گفت اگر وقف‌نامه‌ی جدایی با رقبات جدید تنظیم شده باشد، در آن صورت شرایط وقف‌نامه‌ی اول معتبر و در بقیه‌ی رقبات، مفاد وقف‌نامه‌ی دوم با شرایط جدید مورد عمل قرار خواهد گرفت. بدین ترتیب شرایط رقبات وقف‌نامه شاه عباس در خصوص میدان نقش جهان معتبر می‌باشد و شرایط این رقبات در وقف‌نامه صارم الدوله فاقد اعتبار است. افزون بر این در هر دو وقف‌نامه‌ی مجموعه میدان نقش جهان، اولویت هزینه‌های عایدات با صراحت در خصوص حفظ، نگهداری و مرمت مجموعه عنوان شده است ولی متأسفانه متولیان و واقفان، به صرف اینکه عواید حاصل از موقوفات و املاک وقفی صرف امور خیریه می‌شود، به رعایت و اجرای ضوابط و مقررات در

فارغ از قدرت و جسارت طراحانه‌ای که در طرح مجموعه میدان نقش جهان دیده می‌شود، این میدان نقش مرکز حکومتی را داشته و محل اتصال و ارتباط حکومت با مردم، از طریق اعلان‌های حکومتی، رژه‌ها و در زمان مراسم و جشن‌ها بوده است. حجم وسیع ساخت و سازها و چگونگی مدیریت آنها نیز اعجاب‌انگیز است. اجرای بخش اصلی میدان تقریباً به صورت هم‌زمان (در حدود ۲۰ سال)، وجود مدیریتی قوی در همه مراتب پشت پرده طرح و اجرا را نمایان می‌سازد. مدیریتی که توانایی برپایی و اتصال چنین مجموعه‌ای را - که هر بخش آن شاهکاری در طراحی و معماری است - در زمانی کوتاه داشته است. بی‌شک عواملی همچون قدرت تفکر و تصمیم‌گیری، اعتماد به دست‌اندرکاران، حمایت از هنرمندان و دقت در تنظیم امور مالی و اداری، تا اندازه زیادی در شکل‌گیری چنین دستاوردهای عظیمی تأثیرگذار بوده است. از سوی دیگر، آنچه در این مجموعه در اولویت قرار گرفته، حفظ بقاء و جاودانگی آن است که در همان زمان پیدایش با وقف آن، راهکار اساسی در این زمینه پایه‌ریزی شده است. با نگاهی گذرا به مجموعه میدان نقش جهان، می‌توان مشاهده کرد که نظام وقف در عملکرد و حیات آن نقش بسزایی داشته است. این تأثیر به گونه‌ای است که اگر این نظام در آن حذف می‌شد، چیزی جز یک مجموعه گسسته از آن باقی نمی‌ماند؛ موضوعی که باید با بررسی تاریخچه این مجموعه در ادوار مختلف نیز می‌توان بدان پی برد. زمانی که عملکرد و نوع استفاده و بهره‌برداری از املاک و فضاهای وقفی این مجموعه در مغایرت با مصالح عمومی و توسعه شهری قرار گرفته است، بدون توجه به امور و احکام وقف اقدام به تخریب آن شده و مسایل و مشکلات متعددی در برابر توسعه فضاهای وقفی و همچنین توسعه طرح‌های شهری بوجود آمده است. از سوی دیگر در زمان توسعه شهری و به هنگام ایجاد دسترسی‌ها و معابر، معمولاً مجموعه‌های موقوفه صدمات کم‌تر ولی رقبات آن آسیب‌های بیشتری متحمل می‌شدند. علت این امر آن است که رقبات اغلب سیمای کالبدی مشخص و متمایز کننده‌ای که نشان‌دهنده رقبه بودن آنها باشد، ندارند. این در حالی است که

خصوص حفظ و نگهداری اثر توجیهی نکرده‌اند.

با یک نگاه اجمالی به ارزش مالی و اقتصادی عناصر و فضاهای موقوفه مجموعه میدان نقش جهان و مبالغی که هر ساله از امور اوقافی بدست می‌آید، به خوبی می‌توان به توان و پتانسیل نسبتاً بالایی در جهت تحقق اهداف برنامه‌های این مجموعه پی برد. در حالی که هم اکنون بسیاری از طرح‌های عمرانی شهری از نظر کمبود اعتبارات و منابع مالی با موانع و مشکلات عدیده‌ای رو به رو هستند، اوقاف از جمله معدود اموری است که به نظر می‌رسد

کمتر با این مانع مواجه باشد. به طور کلی از سه ضلع نظام برنامه‌ریزی شامل منابع مالی، زمین و طرح و برنامه، مشکلاتی که در این مجموعه در خصوص بهره‌وری بهینه از موقوفات مشاهده می‌شود، مربوط به ضلع سوم، یعنی «طرح و برنامه» است. ضعف در ضلع برنامه‌ریزی باعث شده تا مثلث برنامه‌ریزی و بهره‌وری بهینه از موقوفات در این مجموعه به طور کامل شکل نگرفته و وقف نتواند به صورت شایسته و بایسته در برنامه عمرانی مجموعه میدان نقش جهان، نقش فعالی ایفا نماید.

پی‌نوشت‌ها

۱ محب علی بیگ لله داروغه شهر اصفهان و مرشد غلامان شاه عباس اول بود.
۲ مدرسه صرمیه در زمان احداث جاده نجف آباد تخریب شد. این مدرسه به خیابان چهارباغ خواجو منتقل شد. در زمان جنگ تحمیلی این مدرسه مورد آسیب واقع شد و سپس توسط اداره آموزش و پرورش به طور کلی تخریب گردید و ساختمان جدید فعلی بنا گردید.

فهرست منابع

- باستانی پاریزی، محمد ابراهیم (۱۳۶۲)، سیاست و اقتصاد و عصر صفوی، چاپ سوم، انتشارات صفی علیشاه، تهران.
ترکمان، اسکندر بیگ (۱۳۸۷)، تاریخ عالم آرای عباسی، به کوشش ایرج افشار، چاپ چهارم، انتشارات امیر کبیر، تهران.
حسینی اشکوری، سید صادق (۱۳۸۸)، اسناد موقوفات اصفهان، جلد اول؛ ششم؛ هشتم، انتشارات مجمع ذخائر اسلامی، قم.
رجایی، عبدالمهدی (۱۳۹۰)، گاه شماری تحولات عمران و مدیریت شهری اصفهان (۱۳۲۰ - ۱۳۰۰ ش)، مجموعه مقالات همایش یکصدمین سالگرد تأسیس شهرداری‌ها، به کوشش محمدعلی چلونگر، چاپ اول، صفحه ۲۴۰-۲۷۴، سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان، اصفهان.
رجایی، عبدالمهدی (۱۳۸۶)، تاریخ مشروطیت اصفهان، انتشارات سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان، اصفهان.
روزنامه اخگر (۱۳۰۹)، ۱۸ تیر ماه.
روزنامه انجمن مقدس ملی اصفهان (۱۳۲۵ ه. ق.)، سال اول، شماره ۲، ۲۹ ذی القعدة.
روزنامه انجمن بلدیة (۱۲۸۶)، ۱۵ مهر، سال اول شماره ۴، ص ۲.
ریاحی، حسین (۱۳۷۶)، پشتوانه نهادهای علمی آموزشی اصفهان عصر صفوی، مجله وقف میراث جاودانه، سال ۵، شماره ۱۹ و ۲۰، پاییز و زمستان، صص ۱۴۰-۱۴۷.
زیویار، فرزاد (۱۳۹۲)، موقوفه صرمیه در آیین تاریخ، انتشارات میراث کهن، اصفهان.
ستوده، منوچهر (۱۳۸۳)، وقف‌نامه شاه عباس، مجله میراث جاودانه، شماره ۴۷، پاییز و زمستان، صص ۱۰-۱۳.
سپنتا، عبدالحسین (۱۳۴۶)، تاریخچه اوقاف اصفهان، چاپ اول، انتشارات سازمان چاپ و انتشارات اوقاف، اصفهان.
سیوری، راجر (۱۳۸۶)، ایران عصر صفوی، ترجمه کامبیز عزیزی، جلد اول، چاپ هفدهم، انتشارات مرکز، تهران.
شاملو، ولی قلی بن داود قلی (۱۳۷۱)، قصص الخاقانی، جلد اول، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران.
- شمیم، علی اصغر (۱۳۸۰)، ایران در دوره سلطنت قاجار، چاپ دوم، انتشارات زریاب، تهران.
صادقی، احمد (۱۳۸۷)، مقدمه‌ای بر وقف، انتشارات اداره کل حج و اوقاف، تهران.
طباطباییان، عطیه سادات (۱۳۸۹)، وضعیت اوقاف در دوره قاجار با تکیه بر قوانین مجلس و شکایات واقفان اصفهان، فصلنامه علمی-تخصصی سخن تاریخ، سال ۴، شماره ۱۱، صص ۱۵۴-۲۸۸.
قدیری، بهرام (۱۳۶۹)، در احیای فرهنگ وقف با هدف تسهیل زندگی در مجتمع‌های زیستی، فصلنامه صفا، شماره ۱، صص ۳-۷.
کاظمیان، غلامرضا؛ سعیدی رضانی، نوید (۱۳۸۷)، امکان سنجی واگذاری وظایف جدید شهرداری، انتشارات سازمان شهرداری‌ها و دهیاری‌ها، تهران.
کبیر صابر، محمد باقر (۱۳۸۱)، عمارت قیصریه و ملاحظات وقف، فصلنامه وقف میراث جاودانه، شماره ۳۹ و ۴۰، صص ۶۴-۶۹.
کبیر صابر، محمد باقر (۱۳۷۹)، تحلیلی بر انتظام کالبدی و کارکردی مجموعه بازار قیصریه اصفهان، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه هنر اصفهان.
کریمیان، علی (۱۳۸۰)، اسناد موقوفات آستان قدس رضوی در هرات (۱۳۶۰-۱۱۸۱ ه. ق.)، انتشارات سازمان اسناد، تهران.
کمپفر، انگبرت (۱۳۵۰)، سفرنامه کمپفر، ترجمه کی‌کاووس جهاننداری، انتشارات خوارزمی، تهران.
محمدی، محمد (۱۳۷۹)، تحلیل نقش وقف در شهرسازی (برنامه‌ریزی فضایی-کالبدی-راهبردی جدید در توسعه و بهینه موقوفات)، فصلنامه میراث جاودانه، شماره ۳۰، صص ۹۴-۱۰۵.
مصطفوی رجالی، مینو دخت (۱۳۵۱)، وقف در ایران، انتشارات دارالحدیث، تهران.
مک چسنی، آر.دی (۱۳۷۷)، احداث اصفهان عباسی در متون صفوی، ترجمه مهرداد محمودزاده، چاپ اول انتشارات رواق، تهران.
منجم یزدی، ملاجلال الدین محمد (۱۳۶۶)، تاریخ عباسی یا روزنامه ملا جلال منجم، بکوشش سیف‌الله وحیدنیا، انتشارات وحید، تهران.
میراحمدی، مریم (۱۳۷۱)، پژوهشی در موقوفات عصر صفوی، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، شماره ۲۵، صص ۲۹-۴۸.
نیامی، علی (۱۳۴۹)، مدیریت شهری شهرداری ایران، جلد سوم، انتشارات بازرگانی، تهران.
ورهرام، غلامرضا (۱۳۶۸)، تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران در عصر زند، چاپ اول، انتشارات معین، تهران.
هاشمی فشارکی، دبیا؛ زمانی، مریم (۱۳۹۱)، اسناد بلدیة و شهرداری اصفهان از انقلاب مشروطه تا انقلاب اسلامی، اصفهان سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.